

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI

2.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által
szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia
előadásaiból készült tanulmánykötet

Szerkesztette
BAGYINSZKI SZILVIA és P. KOCSIS RÉKA

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

BUDAPEST

2016

STUDIA IUVENUM CHRONOLINGUISTICA 2.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelyének sorozata

Sorozatszerkesztő

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Tehetség Program NTP-FTK-M-14 számú pályázatának keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, továbbá az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata támogatta.

Szerkesztette és tördelte

BAGYINSZKI SZILVIA és P. KOC SIS RÉKA

A tanulmányokat lektorálta

BAGLADI ORSOLYA, BÁRTH M. JÁNOS, BODÓ CSANÁD, N. FODOR JÁNOS, FODOR KATALIN, GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ, KOROMPAY KLÁRA, LACZKÓ KRISZTINA, MEDVE ANNA, A. MOLNÁR FERENC, NAGY NATÁLIA, NÉMETH MIKLÓS, ORSÓS ANNA, PARAPATICS ANDREA, SÁROSI ZSÓFIA, SCHIRM ANITA, SLÍZ MARIANN, SZABICS IMRE, SZENTGYÖRGYI RUDOLF, TÁTRAI SZILÁRD, TERBE ERIKA, TÓTH PÉTER, VARGHA FRUZSINA SÁRA, C. VLADÁR ZSUZSA, VÖRÖS FERENC, ZELLIGER ERZSÉBET

A borító FIGUS TOMSICS ANITA tervei alapján készült.

Nyomdai kivitelezés: START Nonprofit Kft. Nyírség Nyomda

Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató

Minden jog fenntartva.

© A szerzők és a szerkesztők, 2016

ISSN 2416-3082

ISBN 978-963-284-765-8

Felelős kiadó:

JUHÁSZ DEZSŐ, az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszékének vezetője

Tartalom

Lectori salutem!	7
Nyelv és nyelvhasználat a középmagyar korban	9
BÁCSI ENIKŐ: A bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata a Nádasdy-levelezésben.....	11
BERENTE ANIKÓ: Az ő-zés jelensége a szegedi boszorkányperekben	29
KALLA VIKTÓRIA: Két középmagyar kori szövegtípus aspektusjelölésének összehasonlítása.....	41
SZABÓ GERGELY: Nyelvi ideológiák Geleji Katona István Magyar Grammatikuskájában.....	61
Szókészlet- és jelentéstörténeti vizsgálatok	69
ARATÓ MÁTYÁS: A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái a magyar nyelvben.....	71
BALOGH ERNA: <i>Malaszt</i> és <i>kegyelem</i> – jelentésváltozás és szinonimitás.....	83
MOSA DIÁNA: Francia–magyar hamisbarátok valódi etimológiája.....	93
NÉMETH DÁNIEL: Adalékok a <i>gyula</i> méltóságnév etimológiájához	99
Regionális nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia	109
BAGYINSZKI SZILVIA: „Telefonált volt...” – összetett múlt idejű alakok a háromszéki nyelvjárásban.....	111
BÁNFAI ADRIENN: Látszólagosidő-vizsgálat a délnyugat-dunántúli Borsfa községben	121
FERENCSEK MARCELL: Nyelvi hátrány? Esettanulmány a borsodi régiből	127
HAVASI ZSUZSANNA: A kétnyelvűség fázisai és nyomai Péteriben.....	135
KRIZSAI FRUZSINA: Községi kapcsolatok nyelvi kifejezéseinek területi sajátosságai halotti búcsúztatókban. Kérdések és problémák	149
Társadalmi nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia	155
NAGY TAMÁS: Az alvilág nyelve, a nyelv „alvilága” – A magyar tolvajnyelv szemantikája három szótár tükrében	157
TÜCSÖK DOROTTYA: Kábítószeres megnevezései egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében.....	165
Nyelvi és társadalmi érintkezések	173
ÁDÁM DÓRA: Az ukrán–magyar kapcsolat hatása a lakodalmi szokásokra Korláthelmecen.....	175
BALLAGÓ JÚLIA: Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban	185
MARTON DÓRA: Az első helyesírási szabályzat és Fromm János levelezésének helyesírás-történeti vizsgálata	203
Anyanyelv-pedagógia	213
KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA: Cigány jövevényszavak nyelvtanórán.....	215
TÓTH BARBARA: A szókészlet-történet tanítása középiskolában.....	225

Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban

BALLAGÓ JÚLIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
julia.ballago@gmail.com

Jelen dolgozat az attitűddeixis körébe tartozó tegező és nem tegező formák használatát, valamint az erről szóló diskurzusokat vizsgálja funkcionális pragmatikai megközelítésben. Ezen szerepviszonyok megjelenítésére alkalmas nyelvi elemeket, illetve a diskurzus során általuk mozgósított szociokulturális beágyazottsággal bíró sémákat, valamint a sémákhoz való viszonyulásokat olyan metadiskurzusokban vizsgálom, amelyek az egyetemi oktató és hallgató közötti kommunikációra referálnak. Az elemzés alapját képező irányított interjúkban az adatközlők előre megkonstruált szituációkra reflektálnak, ezáltal pedig mozgósítják, illetőleg újra és újra (át)értelmezik a tegező és nem tegező formákhoz kapcsolódó előzetes tudássémáikat, elképzeléseiket és elvárásaikat. A kutatás tehát metapragmatikai jellegű, mert a magára a nyelvi tevékenységre, valamint az ezzel összefüggő társas és társadalmi jelentésekre irányuló reflexív magatartás, a metapragmatikai tudatosság aktiválódik a vizsgálat tárgyát képező diskurzusok során, és a metadiskurzusok sajátosságaként ez a reflexivitás artikulálttá is válik. Eredményeim olyan oktatói, illetve hallgatói attitűdöket tárnak fel, amelyek egyrészt független változók (nem, életkor) mentén különülnek el, másrészt pedig szélesebb hatókörű társadalmi és társas konvenciókra világítanak rá azáltal, hogy a társas hierarchia alá-fölé rendeltségi viszonyaira vezethetők vissza.

Kulcsszók: attitűddeixis, tegező és nem tegező formák, metapragmatika, metapragmatikai tudatosság, metadiskurzus, oktató-hallgató kommunikáció.

1. Bevezetés. Amikor diskurzus jön létre, azaz a nyelvi szimbólumokat használatba véve létrehozuk a közös figyelmi jelenetet (TÁTRAI 2011: 25–67), akkor a nyelvi rendszer alkalmazásba vételének és a figyelemirányításnak az interakciós jellege miatt időről időre elkerülhetetlen, hogy valamilyen módon utaljunk a beszédpartnerünkre. A beszédpartnerre való utaláskor pedig egyúttal kifejezésre jutnak a diskurzus résztvevői közötti társas attitűdök és szerepviszonyok. Ezt szemléltetik a tegező és a nem tegező formák, amelyek a beszédpartnerre való utalás lehetséges módjai. Ez dolgozatom egyik kiindulópontja.

Ugyanakkor másik alapvetésként arról is említést kell tenni, hogy amellet, hogy képesek vagyunk tudati folyamatainkat ellenőrizni, irányítani, az is módunkban áll, hogy beszámoljunk mentális folyamatainkról. Ilyen kontroll, illetve reflexió tárgyává tehető tudati folyamat a nyelvi tevékenység is, amely mindezek alapján tehát a diskurzus tárgyává válhat.

Az elmondottak fényében dolgozatomban azzal foglalkozom, hogy a fent említett, beszédpartnerre utaló nyelvi elemek közül a tegező és nem tegező formák hogyan válnak nyelvi reflexió, diskurzus tárgyává, ha azokat egy megadott gyakorlatközösségben (ECKERT–MCCONNEL–GINET 1992: 464; PETYKÓ 2013: 276–278),

az egyetemi oktató és hallgató közötti kommunikációban vizsgálom. Másképpen fogalmazva: jelen írásban a metapragmatikai tudatosság működését vizsgálom olyan metadiskurzusokban, amelyek tárgyát az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formák képezik, amely nyelvi elemek a társas deixis körébe tartozó attitűddeixisként funkcionálnak.

Ami dolgozatom felépítését illeti, először felvázolom azt az elméleti keretet (2.), amelybe kutatásomat beillesztettem, így előbb a címben is szereplő metapragmatikáról, illetve metapragmatikai tudatosságról szólok (2.1.), majd a társas deixisről, valamint az ennek körébe tartozó attitűddeixisről (2.2.). Ezután a kutatás során alkalmazott módszerről ejtek szót, a vizsgálat megvalósításának a módjáról (3.), majd rátérek a kutatás lényegi részére, a hallgatókkal, illetve oktatókkal készített interjúk részletes elemzésére (4.), amelyet öt tematikus alfejezetben mutatok be. Végül összegzem eddigi eredményeimet, illetve megfogalmazom a kutatáshoz kapcsolódó távlati elképzeléseimet (5.).

2. Elméleti keret

2.1. Metapragmatika – Metadiskurzusok és metapragmatikai tudatosság.

Vizsgálatomat funkcionális pragmatikai keretben végeztem, tehát a nyelvre, illetve annak használatára úgy tekintettem, mint a társas megismerés tevékenységére, amelyet kognitív és szociokulturális tényezők együttesen befolyásolnak (TÁTRAI 2011, TOLCSVAI NAGY 2013). Ebben a megközelítésben egyértelműen látható, hogy a diskurzusok résztvevői reflektálnak a diskurzus során létrehozott nyelvi tevékenységre, valamint az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzésre (TÁTRAI 2011: 100–125). A reflexió tehát irányulhat magára a diskurzus szerveződésére, magára a beszélőre, a beszédpartnerre, valamint a beszédeseményen kívül eső harmadik személyre, ugyanakkor a diskurzust szervező szociokulturális elvárásokra és mintákra is.

Ennek a reflexív magatartásnak a vizsgálatával foglalkozik a metapragmatika. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a metapragmatika tárgya a saját pragmatikai jelentésére utaló nyelv, illetve nyelvhasználat, tehát a metanyelvnek egy sajátos funkcionálása (MERTZ–YOVEL 2009: 250–271).

Vizsgálódásom azért metapragmatikai jellegű, mert a kutatás alapját egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készített interjúk képezik, amelyekben az adatközlők saját és mások¹ nyelvhasználatára, illetve annak bizonyos sajátosságaira vonatkozó reflexiókat fogalmaznak meg.

Dolgozatom metapragmatika-értelmezése szerint ha a gyakorlati térben történő evaluációhoz reflexivitás társul, akkor maga a reflexió már a mentális térben történik. Ez a mentális térben történő reflexív nyelvhasználat jelenti tulajdonképpen a

¹ „Mások” alatt egyrészt azon diskurzusok szereplőit értendők, akikkel az adatközlő közvetlenül interakcióba kerül, másrészt pedig azon diskurzusok résztvevőit, amelyeket az adatközlő csupán kívülállóként figyel meg.

metapragmatika tárgyát (KÁDÁR–HAUGH 2013: 73–80, 181–206). Értelmezésemben tehát az is metadiskurzusnak tekinthető, amikor az adatközlő úgy fogalmaz meg reflexiókat a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételéről, hogy azt nem a saját megnyilatkozása mentén teszi, hanem más beszélő nyelvi tevékenysége alapján. A mentális térben történő reflexivitás ugyanis nemcsak az aktuálisan folyó diskurzushoz társulhat, hanem más diskurzusokhoz is, ami tulajdonképpen a gyakorlati terek különbözőségének lehetőségét jelenti.

Elemzésem szempontjából ugyanakkor az is kulcsfontosságú, hogy ezen reflexív viszonyulás által előhívódnak, illetve egyfajta értékítélettel társulnak a megnyilatkozásban azok a sémák, amelyek az ő megnyilatkozásait is alakítják, így az adatközlő végső soron nem tesz mást, mint a saját maga által alkalmazásba vett mintákra referál, amelyek szociokulturálisan meghatározottak, és annak a szociokulturális praxisnak (TÁTRAI 2011: 25–58) a részeként értelmezhetők, amelyben a diszkurzív tevékenység zajlik. Annak ellenére ugyanis, hogy beszélhetünk bizonyos sémákról, be kell látnunk, hogy azok diskurzusonként újrakonstruálódnak, újraértelmeződnek – mintegy a kontextualizáció részeként –, és az adatközlők éppen emiatt tudnak ezekkel a mintákkal kapcsolatban olyan termékenyen metanyelvi reflexióiknak hangot adni.

Az interjúk mindezek alapján tehát metadiskurzusoknak tekinthetők, mert bennük a beszélők reflexióiknak adnak hangot, amelyek magára a nyelvi tevékenységre vagy az ezekkel összefüggő társadalmi és társas jelentésekre vonatkoznak. A metadiskurzusok tehát olyan diskurzusokat jelentenek, amelyekben a beszélők arra reflektálnak, hogy a nyelvhasználatot milyen társadalmi és kulturális minták befolyásolják, és hogy a diskurzusban részt vevők mennyire felelnek meg ezeknek a mintáknak (KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206).

Ebben a reflexív magatartásban ragadható meg a metapragmatikai tudatosság, az a reflexív gondolkodás, amely a nyelvhasználatra vonatkozik, illetve arra, hogy az egyes nyelvi viselkedések milyen meghatározott mintákat követnek. A metapragmatikai tudatosságban megnyilvánuló reflexív gondolkodás ugyanakkor a diskurzusban részt vevők által létrehozott társas és társadalmi jelentésekre is vonatkozik (KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206). A metapragmatikai tudatosság illetően értelmezése alapján is láthatjuk tehát, hogy a reflexivitás nem csupán az aktuális pragmatikai jelentésre vonatkozhat, hanem az aktuális pragmatikai jelentést mozgósító sémákra is, amelyek minden diskurzus folyamán újraértelmeződnek.

Jelen dolgozatban tehát a metapragmatikai tudatosság működését vizsgálom olyan metadiskurzusokban, amelyek tárgyát az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formák képezik. Ezen diskurzusokat azért tartottam különösen alkalmasnak metapragmatikai vizsgálatra, mert bennük jól megragadható társas és társadalmi jelentésekre derül fény, illetve a metanyelvi reflexiókat olyan folyamatosan újraértelmeződő tényezők, mint a nem és az életkor is alakítják.

A társas hierarchiában elfoglalt hely, valamint a nem és az életkor által kiváltott metanyelvi reflexiókat pedig azért releváns ebben a metapragmatikai keretben is vizsgálni, mert mind a nem, mind az életkor a diskurzusok folyamatában újra és

újra értelmezésbe kerülnek, a fent tárgyalt szociokulturálisan meghatározott sémák mentén, illetve azok részeként. Mindez tehát a kontextualizáció folyamatára² történő reflexióként is értelmezhető.

2.2. Deixis – A társas deixis és az attitűddeixis. Ha a nyelvhasználatra funkcionális pragmatikai keretben a társas megismerés tevékenységeként tekintünk, akkor a nyelv reflexív jellege mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvi megismerés másik két alapvető tulajdonságát, az interszonalitást és a kontextustól való függést sem (TÁTRAI 2011, 2013). Ebből a két tényezőtől ugyanis levezethető, hogy miért éppen a deixis jelenségét választottam metapragmatikai vizsgálatom tárgyául.

Az interszonalitás azt jelenti, hogy a világ és mások megismerése érdekében a nyelvi eszközök használatba vételekor képesek vagyunk a közös figyelmi jelenet létrehozására, tehát beszédpartnerünk figyelmét a kontextus valamely elemére irányítani, és mindezt úgy vagyunk képesek megtenni, hogy közben személyközi, társas viszonyainkat is alakítjuk (TÁTRAI 2011: 25–67; TOLCSVAI NAGY 2013: 133–139). Ami pedig a kontextust illeti: a kontextus funkcionális kognitív megközelítésben magában foglalja mind a diskurzus résztvevőit, mind pedig azok fizikai, társas és mentális világát, tehát valamennyi háttérismeretet, ami a referenciális jelenet feldolgozásához, valamint a nyelvi szimbólumok használatba vételéhez szükséges (TÁTRAI 2011: 25–67; LACZKÓ–TÁTRAI 2015).

Mindez pedig elvezet a deixis fogalmához: „a deixis nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak” (TÁTRAI 2011: 127). Mindezek alapján tehát beszélhetünk tér- és idődeixisről, társas deixisről, illetőleg diskurzusdeixisről (vö. TÁTRAI 2011: 126–150; VERSCHUEREN 1999: 18–22). Dolgozatom témája ezek közül alapvetően a társas deixis kérdésköréhez tartozik.

A társas deixis kifejezőeszközei azon nyelvi elemek, amelyek a beszédesemény résztvevői között meglévő személyközi viszonyokra utalnak. Ezek a DOMONKOSI ÁGNES (2002) terminológiájában szereplő beszédpartnerre utaló nyelvi elemekkel azonosíthatók.

A társas deixis kifejezőeszközeinek egy sajátos csoportját képezi az attitűddeixis (VERSCHUEREN 1999: 18–22), amely – mint ahogy a terminus is mutatja – a diskurzusban részt vevő szereplők közötti viszonyok kifejezésére alkalmas eszközöket jelenti. Ezek feltárják a megnyilatkozók közötti társadalmi távolságot, a társas hierarchiában megragadható alá- és fölérendeltségi viszonyokat, illetőleg az egyen-

² A kontextualizációt TÁTRAI SZILÁRD (2011: 63–67) meghatározása alapján a kontextus létrehozásának folyamatként értelmezem, amely a kontextus diskurzív tevékenység során való létrejöttét jelenti, így ezáltal magába foglalja a kontextusról kialakított elképzelések pontosítását, illetve módosítását is.

rangúságot, valamint használatukból következtethetünk egyes társadalmi és társas jelentésekre (TÁTRAI 2013: 126–150).

Az attitűddeixis körébe tartoznak a dolgozatomban vizsgált tegező és nem tegező formák. A tegező formák második személyű kapcsolattartással azonosíthatók, tehát tegezéskor jellemzően a *te* személyes névmás, valamint az ezzel egyeztetett inflexiók morféimák utalnak a beszédpartnerre. Ezzel szemben a nem tegező formákhoz harmadik személyű kapcsolattartás járul, amely prototipikusan létrejöhet az *ön* vagy a *maga* névmás által, de DOMONKOSI (2002) nyomán a nem tegező formák közé sorolom a különböző névpótló nominális elemeket, szerepfőneveket (pl.: *tanár úr*), illetve bizonyos személytelen szerkezeteket (pl.: *tetszik* + főnévi igenév) is. Ezek közül az utóbbiak indirekt módon utalnak a beszédpartnerre, ezzel is kifejezve egyfajta viszonyulást a partner felé.

Megfigyeléseim tárgyai tehát a társas deixis körébe tartozó tegező és nem tegező alakok, amelyeket más keretbe ágyazottan már többen vizsgáltak (vö. DOMONKOSI 2002; DOMONKOSI–KUNA 2015; DÖMÖTÖR 2005), én azonban érdemesnek tartottam ezen nyelvi elemek metapragmatikai vizsgálatát is, mégpedig olyan diskurzusokat téve interjúim tárgyává, amelyek egyetemi oktató és hallgató között jönnek létre. Ezen résztvevői szerepviszonyokat pedig azért tartottam különösen alkalmasnak metapragmatikai vizsgálatra, mert egyrészt jól elkülöníthető társadalmi szerepviszonyok alakítják a diskurzusban részt vevők nyelvi viselkedését. Világosan meghatározható ugyanis, hogy az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában a szereplők oktatói vagy hallgatói identitással³ lépnek interakcióba, ezek az identitások pedig folyamatosan újrakonstruálódnak az interakció során, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy a társadalmi szerepviszonyok a diskurzusok folyamán újraértelmeződnek, illetve specifikálódnak. Másrészt az elmondottakból kifolyólag ezek a diskurzusok az attitűddeixis kifejezőeszközeinek változatos előfordulását irányozzák elő, így alkalmassá válnak ezen nyelvi művelet tanulmányozására.

3. Módszer. A dolgozat központi tárgya tehát az oktató és hallgató közötti kommunikációban konstruálódó tegező és nem tegező formák metapragmatikai vizsgálata, amelyhez interjúk módszert alkalmaztam. Az irányított interjúkban előre megkonstruált, rövid szituációk kapcsán feltett kérdésekkel kívántam az egyes tegező, illetve nem tegező formák használatára vonatkozó oktatói és hallgatói viszonyulásokat feltárni.

Adatközlőimnek öt szituációra kellett reflektálniuk, amelyekben a tegező és nem tegező alakok használatának néhány esetére láthatunk példát: a nem tegező formáról a kölcsönös tegeződésre való áttérésre (4.1.), az oktató tegezésére a hallgató részéről (4.2.), a nem tegező forma kölcsönös használatára (4.3.), a hallgató tetszikelésére az oktató irányában (4.4.), illetve egy attitűddeixis szempontjából egyenlőtlen szituációra (4.5.). Ezek a párbeszédetek konstruáltak, illetve a negyedik

³ Az identitást PETYKÓ MÁRTON (2013: 276–281) nyomán résztvevői szerepként értelmezem, amely szerep a résztvevők elméjében a diskurzus mentális feldolgozásának eredményeként jön létre, és ezáltal a résztvevők egy-egy gyakorlatközösség tagjaként értelmezik önmagukat, illetve másokat.

sztuációhoz felhasználtam egy saját gyűjtésből származó, egyetemi előadáson valóban elhangzott diskurzusrészletet, amelyet változtatás nélkül emeltem be kutatásom anyagába. A szituációkat aszerint választottam ki, hogy a bennük előforduló attitűddeixis tekintetében az adott szerepviszonyok lehetőleg minél változatosabb társas attitűdöket irányozzanak elő, ezáltal adva lehetőséget adatközlőimnek a metapragmatikai tudatosság különböző motiváltságú működtetésére.

Adatközlőimnek elő kellett hívniuk azokat a szociokulturálisan meghatározott sémákat, amelyekről elméleti bevezetésemben már szót ejtettem, és az interjúk során létrejövő metadiskurzusokban az általuk minden egyes szituáció kapcsán előhívott aktuális kontextusnak megfelelően újra és újra értelmezésbe kellett venniük ezeket a sémákat, hogy mindezen tudásukat újrakonstruálva adjanak hangot attitűdjüknek, amely attitűd ennek megfelelően nem statikusként és determináltként értelmezendő.

Feltételezésem szerint tehát ezek a szituációk különböző módon hozzák működésbe a metapragmatikai tudatosságot, és eltérő metanyelvi reflexiókat váltanak ki, amely reflexiók aszerint is különböznek, hogy az adatközlő oktatói vagy hallgatói identitással fogalmazza meg őket.

Kvalitatív vizsgálatom során összesen kilenc hallgatóval és kilenc oktatóval készítettem interjút. Az adatközlők kiválasztásakor mind a hallgatók, mind az oktatók esetében fontos szempont volt, hogy mindkét nem közel azonos arányban képviseltesse magát. Ugyanakkor a hallgatók esetében⁴ ügyeltem arra, hogy adatközlőim minél változatosabb képet mutassanak tanulmányaik tekintetében, az oktatók esetében⁵ pedig arra, hogy az interjúalanyok minél szélesebb életkori skálát képviseljenek. Az így elkészült interjúk hanganyagát rögzítettem,⁶ majd ezekből lejegyzést készítettem.⁷

⁴ A hallgatók kiválasztásakor az elsődleges szempont természetesen az volt, hogy az illető az interjú elkészítésekor rendelkezzen hallgatói jogviszonnyal. Emellett törekedtem arra, hogy adatközlőim között közel azonos legyen a nemek aránya (öt férfi és négy nő). Ugyanakkor figyelembe vettem egy olyan szempontot is, hogy adatközlőim tanulmányait tekintve minél változatosabb képet mutassanak (három bölcsész, három természettudós, egy társadalomtudós, egy informatikus és egy bölcsészeti-, illetve természettudományi szakpárral rendelkező osztatlan tanárképzésben részt vevő hallgató). Utóbbi szempontomnak az előbb elkészült hallgatói interjúk tapasztalatai alapján nem volt jelentősége, így ezt az irányelvet már elhanyagoltam az oktató adatközlők kiválasztásában.

⁵ Az oktatók kiválasztásakor elsődleges szempontom az volt, hogy az adatközlő státusztól függetlenül tartson egyetemi órát. Fontosnak tartottam ugyanakkor, hogy a kiválasztott oktatók életkora minél szélesebb skálát fedjen le (27–69 éves kor), hogy így a kor független változójának a jelentőségre vonatkozó adatokat is kaphassak. Valamint szempont volt még, hogy – a hallgatói interjúkkal minél nagyobb összhangban – lehetőleg mindkét nem képviseltesse magát (hat férfi és három nő).

⁶ Az interjúk hanganyagának rögzítése előtt minden adatközlőm aláírt egy két példányban elkészült nyilatkozatot, amelyben beleegyeztek, hogy a nevek említése nélkül, illetve

4. Eredmények. Dolgozatom központi részét tehát jelen fejezet képezi, amelyben az előre megkonstruált szituációk kapcsán született metadiskurzusok részletes elemzése kap helyet. Az öt tematikus alfejezetben először bemutatom az öt szituációt, amelyekre az adatközlőknek az interjú során reflektálniuk kellett, majd ezt követik elemző megállapításim, amelyeket hallgatói, illetve oktatói interjúkból választott példák mentén rendszerezek, bemutatva rajtuk a legjellemzőbb metanyelvi reflexiókat. Ezt követően a konkrét példáktól elrugaszkodva nagyobb kitekintést lehetővé tevő elemző megállapításokat is teszek.

4.1. Első szituáció: A tegeződés felajánlása

H⁸: *Jó napot kívánok!*

O: *Jó napot! ... De most, hogy Ön már doktorandusz, lassan kollégák leszünk, úgyhogy mostantól tegeződjünk.*

H: *Rendben. Köszönöm... Akkor Tanárnő el tudná ... mármint el tudná mondani a véleményed a kutatási tervemről?*

Az attitűddeixis tehát a beszédhelyzet személyközi viszonyainak feltárásából származó információkat fejezi ki. Ezt jól szemlélteti az első szituáció, amely során a diskurzusban részt vevő személyek közötti társas viszony megváltozásáról van szó, ami egyúttal a tegező és nem tegező viszony megváltozásával is együtt jár, a szituációban ugyanis az új doktorandusz hallgatónak ajánlja fel az oktató a tegeződést. Ahogy tehát megváltoznak a beszélők közötti szerepviszonyok (a hallgató a tanulmányi előmenetel egy új, magasabb fokára lép), úgy az ezt leképező attitűddeiktikus elemek is megváltoznak.

azok megváltoztatásával az interjúk anyagát kutatásomhoz, kizárólag tudományos célokra felhasználjam.

⁷ Lejegyzési rendszeremet BORONKAI DÓRA (2009) javaslatai alapján állítottam össze. Az idézett részletekben az elől lévő, félkövérrel szedett szám az aktuális interjú azon fordulójának számát jelöli, amelyben az idézett megnyilatkozás elhangzott. Ezt követi a megnyilatkozás elején egy kód, amelyben az O, illetve H betű azt jelzi, hogy az adott részlet oktatói vagy hallgatói interjúból származik, majd a kód másik összetevője egy szám, amely pedig az aktuális oktatói vagy hallgatói interjú száma. A normál betűstílussal szedett rész a konkrét nyelvi adat, kettősponttal az elnyújtott fonémákat jelöltem, melynek hosszúsága alapján :, :: és ::: jelöléseket használtam. A (.) jellel a szünetet jelzem, amelynek hosszúsága alapján (.), (..) és (...) jelöléseket különböztettem meg. A kapitális részek a nagyobb nyomtatékkal kiejtett részeket jelölik. Kettős zárójellel a metanyelvi elemeket jeleztem, például: ((nevet)). Az elkülönülő szintaktikai egységeket a könnyebb olvashatóság érdekében vesszővel és ponttal választottam el, amikor pedig az adatközlő megismételte az interjúvezetőtől kapott szituáció egy részletét, ezt idézőjellel jelöltem, szintén a könnyebb értelmezhetőség miatt.

⁸ A 4. fejezet alfejezeteinek elején azt az öt előre megkonstruált szituációt rögzítettem, amelyeket adatközlőim ugyanebben a formában megkaptak, majd elolvasásuk után választottak interjúvezetői kérdéseimre. A fordulók elején lévő jelölések jelentése: **H**: hallgató, **O**: oktató.

- (1) 12 **H8**⁹: A tanárnő életkora szerintem igazából bármilyen lehet, mert bárki felajánlhatja, hogy tegeződjenek.

Az (1) hallgatói interjúrésztben az adatközlő arra referál, hogy ki kinek ajánlhatja fel a tegeződést, és ezt az életkorral kapcsolatos konvenciókkal hozza összefüggésbe, amely konvenciók valójában szociokulturálisan meghatározott viselkedési minták. Ezeket a nyelvhasználók egyfajta „szabályként” értelmezik, amelytől nem szabad eltérniük. Ezen metadiskurzusban az adatközlő rámutat arra, hogy ezeket a konvenciókat az életkor motiválhatja, ugyanis egy interjúvezetői kérdésre azt fejteti ki, hogy a tegeződés felajánlása független az életkortól, mert „bárki felajánlhatja, hogy tegeződjenek”. Annak ellenére tehát, hogy ő ebben a szituációban nem tulajdonít szerepet az életkornak, rámutat arra, hogy a kor lehetne az attitűddeixis kifejezőeszközének megválasztását befolyásoló független változó.

A metapragmatikai tudatosság ilyen irányú működésével szemben az adatközlők egy része azt fejtette ki, hogy a tegeződés felajánlásakor (a személyközi viszonyok megváltozásának nyelvi megjelenítésekor) fontos szerepe van a beszélők életkorának, ugyanis e szerint az elképzelés szerint egy fiatal oktató esetében az életkor miatt a beszélők között kisebb a távolság, a kisebb távolság pedig a közelebbi viszonyt feltételező tegeződés felajánlásához vezethet. Ezek alapján tehát a tegeződés a beszélők közötti kisebb társadalmi távolság megjelenítésére alkalmas, míg a nem tegezés nagyobb távolságot feltételez. Ezt a nézetet pedig azért fontos itt rögzíteni, mert később valamennyi interjúban ennek mentén fogalmazódtak meg a metanyelvi reflexiók.

A fent írtakhoz képest az adatközlők egy másik csoportja azt emelte ki a szituációban megjelenő hierarchiás viszonyok kapcsán, hogy a hallgató részéről tapasztalható megakadásjelenség, illetve a tévesztés a nagy életkorbeli különbség és természetesen a társas hierarchia más szintjén való elhelyezkedés miatt következhet be, tehát idősebb oktatót valószínűsítettek a szituáció kapcsán.

- (2) 21 **IV**¹⁰: Ühüm. Neked is nehézséget okoz?

- 22 **H8**: Van, amikor igen. Főleg amikor nem mondta, hogy tegezzük, vagy nem biztos, hogy mondta, hogy tegezzük, és nagyon fiatal, és akkor nem igazán lehet eldönteni.

A (2) hallgatói interjúból vett példa még jobban szemlélteti az életkorra és az ehhez kötődő konvenciókra, viselkedési mintákra vonatkozó felvetéseimet, itt ugyanis az adatközlő azt fejteti ki, hogy az életkor alapján konstruálódnak meg azok a minták, szabályszerűségek, amelyek a beszélők közötti szerepviszonyok kifejezését szolgálják. Metanyelvi reflexiója emellett arra is rámutat, hogy az életkor és a hierarchiában elfoglalt hely játssza a legnagyobb szerepet az attitűddeixis megfele-

⁹ H8: 19 éves, informatika szakos hallgatónő.

¹⁰ IV: interjúvezető.

lő eszközének a kiválasztásában, és ezek közül az egyik felülírhatja a másikat, ám arra vonatkozóan nincsenek stabil elképzelései, hogy melyik minta alapján kell kiválasztania a nyelvi eszközt.

Az oktatói interjúkban ezzel szemben határozottabb elképzeléseket figyelhettem meg azokat a mintákat, társadalmilag meghatározott szabályszerűségeket illetően, amelyek a szerepviszonyok tükrözését szolgáló attitűddeixis megválasztásában adatközlőim számára irányelvként szolgálnak. Erre választottam egy példát, amelyben a metadiskurzus tárgya a tegező és nem tegező formák mögötti társadalmi jelentések alakulása.

- (3) **8 O6¹¹:** A doktoranduszlet az hoz egy ilyen változást a kommunikációban. [...]
- 10 O6:** Hát azt látom, hogy a hogy nő a (.) az, aki felajánlja a tegeződést, és ezzel kapcsolatban nekem vannak tapasztalataim, hogy ő: (.) férfi kollégák, férfi professzorok ő: nem ajánlották ezt fel nekem, mert ő: mint kiderült, úgy gondolják, hogy a kollégák között már a nőnek kell ezt a lépést megtennie, mert különben ő ő:: vétenek a szabályok ellen.
- 11 IV:** Tehát akkor abban az esetben is, amikor még doktorandusz az illető, de nő, akkor ő ajánlja fel a tegezést?
- 12 O6:** Így van.

Ebben a reflexív megnyilvánulásban a harminckét éves oktatónő, aki nemrég fejezte be a doktori iskolát, arról beszél, hogy a társadalom egészében elfogadott konvenció felülírja a társas hierarchia általam vizsgált speciális esetét, tehát az oktató-hallgató közötti alá-fölé rendeltségi viszonyt. Tapasztalatai alapján ugyanis minden esetben, hierarchiás viszonyoktól függetlenül a nőnek kell felajánlania a tegeződést. Ezt olyan erős elvárásnak minősíti, hogy egyenesen szabálynak nevezi. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a hallgatói interjúktól való eltérés mégsem csupán abból fakad, hogy a társadalmi szabályszerűség – amely szerint a nőnek kell felajánlania a tegeződést – erősebbnek bizonyulna a résztvevői szerepviszonyokból fakadó alá-fölé rendeltségnél. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy a résztvevői szerepviszonyok megváltozását ezen adatközlő sokkal erőteljesebbnek érzékelte, valójában a kommunikációs, illetve hierarchiás viszonyok kiegyenlítődéseként, így ennek megfelelően hozott felszínre egy másik nyelvi mintát. Ezt támasztja alá, hogy a választott interjúrészletben központi szerepe van a *kolléga* szónak, amely jelentéséből fakadóan is egyenrangúságot sugall.

Ugyanakkor – ezzel a felfogással szemben – az oktatók metadiskurzusaiban is uralkodott az a nézet, amely szerint a társas hierarchiában megjelenő alá-fölé rendeltségi viszonyoknak megfelelően az oktatónak kell felajánlania a tegeződést még abban az esetben is, ha az oktató férfi, a hallgató pedig nő.

¹¹ O6: 32 éves oktatónő.

4.2. Második szituáció: A hallgató tegezi az oktatót

O: *A szeminárium teljesítésének a feltétele az órákon való részvétel, maximum három hiányzás megengedett a félév során.*

H: *Tehát most azt akarod mondani, hogy már a mai órát is eszerint kezeljük?*

O: *Igen...*

H: *Akkor körbeküldenéd a jelenléti ívet, mert nem lennék túl boldog, ha valamit elkavarnál, és a végén még mára is beírnál hiányzónak.*

A második szituációban egy olyan viszonyt kívántam ábrázolni oktató és hallgató között, amikor a hallgató tegezi az oktatót, az viszont szándékosan nem derül ki a szituációból, hogy az oktató tegező vagy nem tegező formával él-e a hallgató irányában. Ennek a tisztázatlanul hagyását azért tartottam fontosnak, mert azt is információ értékűnek véltem, ha az interjú során létrejövő metadiskurzusban az adatközlő automatikusan azt feltételezi, hogy a párbeszédet megelőzte a tegeződés felajánlása.

Ezzel a szituációval kapcsolatosan meglehetősen egybehangzó hallgatói és oktatói reflexiók kerültek felszínre, abban ugyanis minden adatközlő egyetértett, hogy a hallgató „udvariatlanul”, nem a szituációnak megfelelő módon nyilvánul meg. Ami az általam vizsgált kérdéskört, tehát a tegező és nem tegező formák használatára irányuló metapragmatikai tudatosságot illeti, elmondható, hogy a legtöbb hallgató azt tartotta fontosnak kiemelni, amit a (4) példa is szemléltet.

- (4) **26 H7¹²:** Hát az első benyomás az az, hogy a tanár-diák viszonyba furcsa, hogy végig tegeznek egymást. És ő:: a diák az egy kicsit m: udvariatlanul beszél.

Ebben a példában az adatközlő a vizsgált attitűddeixissel kapcsolatban megfogalmazza, hogy számára a hallgató részéről „furcsa” a tegezés az oktató felé, ami arra a nézetre enged rávilágítani, hogy az oktató és hallgató közötti társas hierarchiából fakadó távolságot nyelviileg is explicitté kell tenni, mégpedig olyan módon, hogy a más interjúrészekben bizalmasabbnak minősített tegező forma helyett a beszélők közötti nagyobb távolságot előírányzó nem tegező formákat kell előnyben részesíteni.

- (5) **60 H5¹³:** [...] De szerintem elsőre azért azért nem nagyon illik letegezni egy tanárt.

A metapragmatikai tudatosság hasonló irányú megnyilvánulását láthatjuk az (5) példában is, amelyben az adatközlő azt fejt ki, hogy a sémának megfelelően a hallgató attitűdjének, illetve az ezt megjelenítő nyelvi formának alapvetően nagyobb távolságtartást kellene leképeznie, egészen addig, amíg a társas hierarchiá-

¹² H7: 23 éves, angol–esztétika szakos férfi hallgató.

¹³ H5: 20 éves, matematika–spanyol osztatlan tanári szakos hallgató.

ban magasabban álló személy, tehát ebben az esetben az oktató végre nem hajt valamely, ennek a távolságnak a dekonstruálására irányuló beszédaktust, például a tegeződés felajánlását.

Ez a szituáció hasonló reflexiókat váltott ki a többi hallgatóból is. Eltérés abban volt tapasztalható, hogy az adatközlők milyen mértékben érzékelték erősnek azt a mintát, hogy a hallgatónak prototipikus esetben nem tegező formával kell utalnia oktató beszédpartnerére. Ugyanakkor a hallgatók eltérő mértékben tartották elképzelhetőnek, hogy az oktatónak a fiatal, nagyjából a hallgatókéval megegyező kora miatt egy másik minta lép életbe, amely szerint az életkor felülírja a társas hierarchiában betöltött helyet, és ezért a tegező forma a szituációnak megfelelő attitűddeixisnek minősül.

(6) 40 O4¹⁴: (...) A diák részéről azt gyanítom, hogy hogy fiú (.) tehát valahogy a hölgyeket valahogy mindig udvariasabbnak könyvelem el ((nevet)) nem tudom miért. Tehát lehet, hogy fiú. A tanár IS (.) inkább, tehát hogy azt gondolom, hogy e egy ilyen szintű ő ő hogy úgy mondjam, ha ennyit enged meg magának a a hallgató, azt gondolom, hogy férfi tanárral áll szemben, és fiatal ez a férfi tanár is.

41 IV: Ühüm. Miért fiatal a férfi tanár?

42 O4: Mert azt (.) úgy érzem, hogy ez a bizonyos tegeződés inkább a fiatalabb generációhoz tartozó tanárokra jellemző.

Ennek a szituációnak a kapcsán az oktatói interjúkból egy olyan részletet választottam, amely az előbb tárgyalt hallgatói interjúkhoz képest nem a társas hierarchiára visszavezethető metanyelvi reflexiókat fogalmaz meg, hanem jól megragadható független változók, a nem és az életkor mentén különíti el a tegezéshez és nem tegezéshez kapcsolódó attitűdöket. A reflexív gondolkodás ebben az esetben az oktató életkorával hozza összefüggésbe a tegező forma használatát, hiszen a 42. fordulóban az az ideológia fogalmazódik meg, amely szerint a tegezés a „fiatalabb” oktatók, míg a nem tegezés az idősebb generációhoz tartozó oktatók sajátos nyelvhasználati jegyei közé tartozik. A beszélők közötti távolság egyik fontos összetevője tehát az életkorbeli távolság. Ez a vélekedés több oktatói metadiskurzusban felszínre került.

4.3. Harmadik szituáció: A nem tegező formák kölcsönös használata

H: *Meg tudná mondani, hol talállok a testreprezentációval kapcsolatos szakirodalmat?*

O: *Épp sietek, most túl hosszú lenne elmagyarázni. Tudja mit, inkább írjon nekem egy e-mailt erről a kérdésről, majd abban válaszolok.*

H: *Rendben van, köszönöm... És akkor el tudná mondani, hogy milyen e-mail címre írhatok?*

A harmadik szituáció kapcsán az oktató-hallgató szerepviszonyban az adatközlők által prototipikusnak minősített attitűddeixisre láthatunk példát, ez a kölcsönös

¹⁴ O4: 48 éves férfi oktató.

magázódás. Ennek prototípusként való értelmezését szemlélteti a (7) hallgatói interjúból származó példa.

- (7) **58 H7:** [...] Tehát hogy általában bármilyen fiatal az oktató, úgy magázni szoktuk.
- (8) **65 H8:** Hát szerintem igen, mert annak ajánlod fel, hogy tegeződjek, aki vel úgy mindennapi kapcsolatban vagytok.

A (8) példában ezzel szemben a megnyilatkozók közötti távolságra vonatkozó reflexiót fejt ki az adatközlő, amely nem is feltétlenül kötődik szorosan az általam vizsgált gyakorlatközösség nyelvhasználatához, annál szélesebb hatókörre mutat. Ennek megfelelően azonban a metadiskurzus létrehozója az oktató-hallgató közötti kommunikációra is érvényesnek tartja. Ebben a megnyilatkozásban ugyanis az a nyelvi ideológia implikálódik, amely szerint a nagyobb társadalmi vagy hierarchiabeli távolság a nem tegezést vonja maga után, és ebből arra következtethetünk, hogy ennek ellentétéként a kisebb távolság, a „mindennapi kapcsolat” a tegező formák használatával jár együtt. Lényegében ugyanígy működött a metapragmatikai tudatosság a többi hallgatói, valamint oktatói interjú esetében is, ezért ennél az attitűddeixis szempontjából prototipikus szituációnál nem emelek ki külön oktatói interjúrészletet.

4.4. Negyedik szituáció: A tetszikelés

O: *Nem tudom... Ezt így látják? Vagy ha ezen itt állítok, akkor úgy jobb valamivel? (a fényerősség helyett a hangerőn állít a laptopján)*

H: *Roszzat tetszett átállítani...*

O: *Tessék? Bocsánat, hogy mondja? Nem hallom.*

H: *Hogy a hangerőt tetszett átállítani a fény helyett.*

O: *Ja, jól van... Hát köszönöm... Úgy látszik, ezt megint elcseszttem...*

A negyedik szituációban a nem tegező formák egy sajátos, személytelen szerkezettel történő kifejezésére, a tetszikelésre látunk példát, amely szerkezet a *tetszik* segédigéből és egy főnévi igenévből áll, ezáltal elkerülhetővé téve a beszédpartnerre való explicit utalást. Ebben az esetben a szituáció megalkotásához egy egyetemi előadáson valóban elhangzott párbeszédet választottam, amelyet változtatás nélkül, az eredeti nyelvi formák pontos megtartásával emeltem be a kutatás anyagába. Ezzel magyarázható, hogy miért hagytam benne az oktató utolsó megszólalásában az *elcseszttem* szót, jelen dolgozatomnak azonban nem tárgyai az ennek kapcsán született reflexiók.

Az interjúk alapján az a kép rajzolódott ki, hogy a vizsgált nyelvhasználói csoport a tetszikelést egyértelműen az idősebb generációba tartozó oktatók megjelölésére alkalmazott nyelvi elemnek minősíti, egyes adatközlők azonban kifejtették, hogy még az idősek felé sem alkalmazzák ezt a formát, mert a gyerekek nyelv-

használati jegyének tartják. Az oktató nemére vonatkozóan már nem mondható el, hogy ilyen egységes vélekedések alakultak ki. Itt ugyanis elsősorban az döntött, hogy az *elcsesztem* szó használatát mennyire tartják – meglehetősen kategorizáló módon – valamely nemre jellemző sajátos nyelvi jegynek. Ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyva és csak az attitűddeixisre koncentrálva azonban az az általános vélekedés volt tapasztalható, hogy a nemnek nem tulajdonítanak szerepet a tetszikelés kapcsán.

- (9) 150 H2¹⁵: Én nem feltétlenül alkalmaz alkalmaznám, szerintem az egyes szám harmadik személyű sima á ö hogy „a hangerőt állította át a fény helyett”, szerintem az is megfelelő, de ez ez csak egy úgymond extra pozitívum.

A hallgatói interjúkból vett (9) példa két, a tetszikelésre vonatkozó attitűdöt is reprezentál. Ezek közül az egyik, hogy a tetszikelés helyett a társas hierarchiából adódó távolság és tiszteletadás nyelvi megjelenítésére „megfelelő” az egyes szám harmadik személyű forma használata, tehát a nem tegezés prototipikus kifejezőeszköze. A másik nézet szerint – mint ahogyan az interjú más részeiből kiderül – a férfi adatközlő „extra pozitívum”-nak, az udvariasság egyik megnyilvánulási formájának tartja a tetszikelést, amelyet az adott szituációban nem alkalmazna, de más esetben, például egy kérdés megfogalmazásakor ő is a nem tegezésnek ehhez a formájához fordulna.

Ezzel az attitűddel kapcsolatosan fontosnak tartom kiemelni, hogy hallgató adatközlőim között egy kivétellel az összes férfi adatközlőnél hasonlóan működött a metapragmatikai tudatosság abban a tekintetben, hogy a tetszikelést egy különösen udvarias nem tegező formulának minősítették. Lehetséges, hogy mindez abból fakad, hogy a történetileg korábbra visszavezethető társadalmi szabályszerűségek azt irányozták elő, hogy a férfiak részéről a *tetszik* + főnévi igenév beszédpartnerre utaló forma az elvárt és a kellőképpen udvarias nyelvi elem a hölgyek felé. Ezzel ellentétben ugyanis a hallgatók között az összes női adatközlő kerülendőnek tartotta, sőt többen károsnak minősítették a tetszikelést függetlenül attól, hogy a beszédpartnernek milyen a neme, illetve az életkora.

Ezzel a szituációval kapcsolatban minden adatközlőmnek feltettem egy olyan kérdést, amely arra vonatkozott, hogy a valóban elhangzott diskurzus eredeti résztvevői, tehát egy húszéves hallgatónő és egy harmincas éveinek elején járó férfi oktató esetén mennyire mások a szituáció által ébresztett reflexív gondolatok. Jellemző volt, hogy ebben az esetben nőtt azoknak az adatközlőknek a száma, akik ellenezték a tetszikelést, ahogyan a (10) példában is látható.

- (10) 146 H6¹⁶: Egy harmincéves férfi oktátónak nem mondom azt, hogy „roszszat tetszett”.

¹⁵ H2: 19 éves, fizika szakos férfi hallgató.

¹⁶ H6: 18 éves, fizika szakos férfi hallgató.

Ezek szerint tehát a nemnek és az életkornak nagy szerepe van a beszélők közötti távolság mértékének az alakulásában és ezek alapján a nem tegezõ alakok közötti választásban.

- (11) **100 O8¹⁷:** Ühüm. (..) Hát n én egy nálam tíz évvel idősebb oktatót nem annyira tetszikelnék.
102 O8: Tehát a: a a tetszikelés az feltétlenül egy nagyobb korkülönbséget feltételezne. Ö::: m: tehát i ilyen szempontból nem helyénvaló a szóválasztás.
103 IV: Ühüm. És hogyha fiú lenne? (..) Mint ahogyan először elképzelte.
104 O8: Egy fiú egy férfi oktatóval?
105 IV: Igen.
106 O8: Akkor meg pláne nem. Tehát „elnézést, tanár úr, rosszat állított át”, ennyi.

Az oktatói interjúkból választott (11) példa az imént elmondottakat összegzi, ugyanis az adatközlő ebben az esetben egy 27 éves oktatónő, aki előbb azt fejt ki, hogy a tetszikelés mindenképpen nagyobb korkülönbséget feltételez, a nők részéről pedig kifejezetten kerülendőnek tartja ezt a nem tegezõ formát, különösen akkor, ha kicsi a korkülönbség a beszélők között, akik emellett ellentétes neműek is.

Az oktatói interjúkról emellett összességében az mondható el, hogy a metadiskurzusokban sokkal gyakoribb volt az elítélő attitűd megnyilvánulása a tetszikelés kapcsán. Egyedül egy férfi adatközlő vélekedett hasonlóan, mint a megkérdezett férfi hallgatók majdnem mindegyike, akiknek a reflexiói azt az ideológiát implicáltak, amely szerint a tetszikelés egy bevett udvariassági formula, amelynek használata a beszélők közötti, hierarchiából fakadó távolság miatt adott esetben indokolt lehet.

4.5. Ötödik szituáció: A „csendőrpertu”

O: *Mit gondolsz, szerinted milyen hibákat követtél el a szemináriumi dolgozatban?*

H: *Nem is tudom... Ön szerint sokat hibáztam?*

O: *Ne érts félre, nem azért kérdezem, mert rosszul sikerült. De akkor felteszem máshogy a kérdést: te hányasra értékelnéd a dolgozatod?*

H: *Hát... azt hiszem, a négyest megérdemlem. Tanár úr hányast adott nekem?*

Végül az ötödik szituációban a tegezés és nem tegezés használatának egy újabb megvalósulási módját vizsgáltam, nevezetesen azt az esetet, amikor egyenlőtlen kommunikációs helyzet alakul ki amiatt, hogy az oktató tegezi a hallgatót, míg a hallgató magázza az oktatót. A hallgatói metadiskurzusokban alapvetően kétféle attitűd fogalmazódott meg ezen szituáció kapcsán.

¹⁷ O8: 27 éves oktatónő.

- (12) **121 H8:** Hát ő: a diák ugye magázza a tanárt, de: a tanár tegezi a diákat, ami nekem elég fura, mert hogyha ő tegezi, akkor szerintem fel kéne hogy ajánlja, hogy a diák is tegezhesse őt vagy vagy ne tegezze, mert ez így nem nem elég tiszt nem ad elég tiszteletet szerintem.

Az egyik ilyen vélekedés személtetésére választottam ki a (12) példát, amely interjúrészletben a hallgatónő azt fejt ki, hogy a társas hierarchiában előirányzott alá-fölé rendeltségi viszony, illetve a beszélők közötti távolság ellenére meg kellene nyilvánulnia a kölcsönös tiszteletadásnak. Ez az ő felfogásának megfelelően azt jelenti, hogy a hierarchiában magasabban álló oktatónak vagy nem kellene tegeznie a hallgatót, tehát valamely nem tegező forma használata által kellene kiegyenlítetté tenni a kommunikáló felek közötti viszonyt, vagy pedig az első szituáció kapcsán már elmondott társadalmi szabályszerűségek mentén fel kellene ajánlania a kölcsönös tegeződést. A tegező és nem tegező formák kiegyenlített használata tehát ezen nézet szerint a nyelvi tiszteletadás egyik kifejezőeszköze.

Ez tehát az egyik alapvető hallgatói viszonyulás, a hallgatói metadiskurzusokban azonban születtek arra vonatkozó elgondolások is, hogy a kiegyenlítettlen kommunikációs helyzet a beszélők közötti hierarchiabeli távolság miatt természetes, ebből kifolyólag nem is bántó az oktató részéről az, hogy nem törekszik a szerepviszonyok kiegyenlítésére, attitűdje, és ennek megfelelően a tegező forma választása nem a tisztelet hiányából fakad. Ezt szemlélteti a (13) példa.

- (13) **120 H5:** Ez már számomra egy kicsit így természetesebbnek tűnik egy ilyen kommunikációs forma. Egy diák ő:: magázza a tanárt, a tanár meg a diákat tegezi.

Egyes elsőéves adatközlők meg is indokolták ezen vélekedésüket, mégpedig azzal, hogy a középiskolára, illetve az azzal kapcsolatos, még viszonylag friss élményekre hivatkoztak, amelyek saját bevallásuk szerint hatással voltak metanyelvi reflexióikra. Jellemző azonban, hogy kivétel nélkül minden adatközlő a társas hierarchiában betöltött helyre referálva hozta működésbe a metapragmatikai tudatosságot.

Az oktatói interjúk kapcsán összességében azt kell leszögezni, hogy nem figyelhető meg az imént tárgyalt kétféle attitűd (a kiegyenlítettlen kommunikációs viszonyokat elítélő, illetve helyben hagyó attitűd) megjelenése, egy kivételével ugyanis minden metadiskurzusban az hangzott el, hogy a szociokulturális, társadalmi szabályszerűségeknek megfelelően az oktató felelőssége lenne, hogy a beszélők közötti kiegyenlített szerepviszonyokra törekedjen a hierarchiából adódó egyenlőtlenségek ellenére is. Ezt a legtöbbet azzal támasztották alá, hogy a kölcsönös tiszteletadásnak az oktató és a hallgató közötti kommunikáció alapvető vonásának kell lennie. Ezt szemlélteti a (14) példa, amelyben az adatközlő „lekezelőnek” minősíti a szituációban szereplő oktató nyelvi viselkedését.

- (14) **120 O4:** [...] az kiderül ugyebár a beszél a tanár úr ((nevet)) így van, férfi. Így van. Hát ha a hallgató ő hölgy, akkor az súlyosbítja a helyzetét a tanárnak, hogy őt letegezi. Ha fiú, akkor ugye hát ő: kiválthat ilyet, hogy hát még egyszer hangsúlyozom ez a tanári attitűd alapállástól függ, hogy most ő tegeződik, csendőrpertut tart, mer ezt hívják csendőrpertunak, vagy pedig tartja a formákat. Ha egy hölgygel szembe teszi, akkor az súlyosbító tényező.
- 121 IV:** Ühüm. És milyen életkorú lehet ez az oktató, hogy tegezi? Vagy ez egyáltalán
- 122 O4:** Igen,] tehát abból, hogy a diák magázza, abból arra következtetek, hogy idősebb életkorú. Mert hogyha fiatal lenne talán, akkor könnyebben háritani a hallgató, vagy viszonzná, vagy kialakulna a tegeződés, ez az a tipikus tényleg a jó terminus a csendőrpertu, hogy a nagy tekintélyű, idős ő sebb ő: így áll hozzá, hogy ilyen lekezelő módon. Ezt ezt lekezelő dolognak tartom.

Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy ebben az esetben az adott nyelvi minta követését a metadiskurzus létrehozója a szereplők nemével és életkorával hozza összefüggésbe. Ezt úgy teszi meg, hogy először egy olyan ideológiának ad hangot, amely szerint a nőkhöz a társadalmi szabályszerűségekkel összhangban nyelviileg is udvariasabban kell viszonyulni. Ennek az egyik megnyilvánulása pedig esetünkben az lenne, hogy a kommunikációs viszonyokat egyenlővé kellene tenni, figyelmen kívül hagyva a hierarchiából fakadó egyenlőtlenségeket.

Az idézett interjúrészletben tett elemző megállapításaim másik része pedig a köré a fogalom köré szerveződik, amely szinte minden oktatói interjúban előkerült ezen szerepviszonyok és attitűd kapcsán. Ez a kifejezés a „csendőrpertu”, amelynek az idézett részben az adatközlő a pontos „definícióját” is megadja. A „terminus”, valamint a szituáció kapcsán előkerülő nézet pedig az, hogy az ehhez hasonló egyenlőtlen kommunikációs helyzetekben a tegező formát használó magasabb életkora és tekintélye az, ami beszélőként az attitűddeixis eltérő kifejezőeszközeinek alkalmazását eredményezi.

5. Összegzés, kitekintés. Dolgozatomban funkcionális pragmatikai keretbe ágyazottan vizsgáltam az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formákat, amelyek a társas deixis körébe tartozó attitűddeixisként funkcionálnak. Kutatásomról ugyanakkor elmondható, hogy metapragmatikai jellegű, hiszen elemzéseim alapját egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készített irányított interjúk képezik, amelyekben metapragmatikai tudatosságukat működtetve fogalmazzák meg az adatközlők az általam vizsgált nyelvi műveletekre vonatkozó reflexióikat.

A dolgozat központi kérdésfelvetése az volt, hogy az attitűddeixis kifejezőeszközeinek használatára vonatkozó sémák, amelyek szociokulturálisan meghatározottak, hogyan módosulnak, illetve konstruálódnak, értelmeződnek újra a metadiskurzusokban.

Összegzésként az eredményekről az mondható el, hogy olyan hallgatói és oktatói attitűdökre világítanak rá, amelyek egyrészt jól megragadható, sémákat előhívó tényezők, a nem és az életkor alapján különülnek el; másrészt pedig a társas, illetve társadalmi hierarchia alá-fölé rendeltségi viszonyaira vezethetők vissza, így tehát szélesebb hatókörű társadalmi konvenciókra, szabályszerűségekre is rávilágítanak. Ugyanakkor elemzésem azt is hangsúlyozni kívánja, hogy ezek a konvenciók és szabályszerűségek a kontextualizáció során dinamikusan újraértelmeződnek, alkalmazásba kerülnek, illetve módosulnak.

Így a tegeződés felajánlása kapcsán megfogalmazódtak olyan reflexiók, amelyek az életkorhoz kötötték a tegező formára való áttérést, mindezt arra alapozva, hogy a beszélők közötti kisebb távolság kifejezőeszköze a tegezés, így a kisebb életkorbeli különbség megkönnyíti a tegeződésre való átállást. Ugyanakkor adatközlőim a nemnek is nagy szerepet tulajdonítottak a tegezés felajánlásához kötődő szabályszerűségek alakulásában.

A hallgató oktató felé irányuló tegezése kapcsán született metadiskurzusok azt emelték ki, hogy a társas hierarchiából adódó távolságot nyelvi eszközökkel is meg kell jeleníteni, ezek által is explicitté kell tenni, így a tegezés helyett a nem tegező forma fontosságát hangsúlyozták.

Az oktató és a hallgató kölcsönös tegeződése kapcsán elmondható, hogy attitűddeixis szempontjából ezt mindkét adatközlői csoport prototipikusnak minősítette. Ezzel szemben a tetszikeléssel kapcsolatosan megfogalmazódó attitűdök egyértelműen elkülönültek a nemek mentén, a női adatközlők ugyanis kivétel nélkül kerülendőnek tartották ezt a formát adott kommunikációs szerepviszonyok között, míg a férfiak esetében sokkal árnyaltabb attitűdök fogalmazódtak meg, egyes interjúalanyok ugyanis a tetszikelést udvariassági formulának tekintették, ebből kifolyólag pedig nem is tartották kerülendőnek ezen nem tegező forma használatát.

Az attitűddeixis szempontjából egyenlőtlen szituáció kapcsán a legtöbb metadiskurzus azt a vélekedést hozta felszínre, hogy a társas hierarchiában magasabbban álló szereplőnek végre kell hajtania valamely, az egyenlőtlenség megszüntetésére irányuló beszédaktust, például a tegeződés felajánlását vagy a kölcsönös magázó formát kellene előnyben részesítenie. Ugyanakkor néhány (jellemzően elsőéves hallgató) metanyelvi reflexiójában megfogalmazta, hogy számára teljesen elfogadott a „csendőrpertu”.

Jelen dolgozat távlati célja, hogy kiindulópontot, valamint elemzési, tájékozódási szempontokat nyújtson egy későbbi kutatáshoz, amely specifikusabban képes vizsgálni az oktató és hallgató részvételével létrejövő diskurzusokban a tegezés és nem tegezés problémakörét, illetve az attitűddeixis más kifejezőeszközeinek használatát.

Kutatásom tehát rámutat arra, hogy az attitűddeixis kifejezőeszközei közé tartozó tegező és nem tegező formák metapragmatikai vizsgálat tárgyává tehetők,

mégpedig olyan diskurzusokban is, amelyek előre meghatározott résztvevői szerepek mentén jönnek létre. Ennek megfelelően pedig hasonló vizsgálatok folytathatók más, szintén jól körülhatárolható diskurzív szerepviszonyok mentén a tegezés, nem tegezés, valamint a nyelvi tiszteletadás más megnyilvánulási formáinak kapcsán.

Hivatkozott irodalom

- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum Kft., Budapest.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- DOMONKOSI ÁGNES – KUNA ÁGNES 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- ECKERT, PENELOPE – MCCONNEL-GINET, SALY 1992. Think Practically and Look Locally: Language and Gender as Community-Based Practice. *Annual Review of Anthropology* 21: 461–490.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései a számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszéd kutatás* 23: 120–132.
- MERTZ, ELIZABETH – YOVEL, JONATHAN 2009. Metalinguistic awareness. In: SANDRA, DOMINIEK – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Cognition and Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 250–271.
- PETYKÓ MÁRTON 2013. Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusában. *Magyar Nyelvőr* 137: 274–313.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London – Oxford University Press, New York.